

Květy „země lidojedů“

VI. „Lidojedi“ a rostliny

Daniel Stančík

Naše cesta za flórou a vegetací Papuy-Nové Guineje (PNG) se završila již v minulé části, kdy jsme se dostali až na nejvyšší vrcholky PNG. Během celoročního putování jsme však opomíjeli jednu důležitou složku přírody PNG, jež je ovlivňována a také ovlivňuje tamější flóru a vegetaci — totiž člověka. Jím se v tomto pokračování budeme zabývat, neboť právě zde lidská populace (místy téměř výhradně) stále závisí na svém přírodním prostředí.

Lidé a řeč

PNG osidluje kolem 5,5 milionu obyvatel. Jen menší část populace se soustředila do větších sídel jako Port Moresby, Lae, Mont Hagen, Madang či Goroka. Většina obyvatel žije v malých vesnicích, čítajících několik desítek až stovek obyvatel rozptýlených po celé zemi. Přístupnost jednotlivých míst se výrazně liší, neboť hornatý terén (a jinde třeba bažiny) brání budování sítě komunikací. Některá místa jsou sice přístupná po vodě, ať už na pobřeží ostrova nebo podél velkých řek, nebo letecky (na ostrově existuje poměrně hustá síť vesnických letišť), ale celkový pohyb obyvatel je malý a řada míst zůstává (vyjma spojení lesní pěšinou) stále výrazně izolována.

Vesnice tvoří několik málo rodin, jež představují základ pevné kmenové struktury zdejší společnosti, podléhající tradičním pravidlům dělení moci, majetku a především půdy. Jedním z projevů takového uspořádání je (neoficiálně) i tzv. vantok systém, což znamená, že příslušníci téže skupiny si za všech okolností pomáhají. Nutno říci, že mnohé z této pomoci by v naší společnosti bylo považováno za protekcionářství a jistou formu korupce. Vantok by se měl vlastně správně napsat jako one-tok, tj. jedna řeč. Základním identifikačním znakem každého kmene či rodu je totiž jazyk a kdo patří do rodiny, hovoří stejným jazykem, neboli je vantok — soused.

Odhaduje se, že na ostrově existuje neuvěřitelných více než 700 místních jazyků, z nichž kolem 200 není blízkých k žádnému jinému z nich. Tato jazyková diverzita odráží nízký stupeň koncentrace místní populace a obtížnou komunikaci mezi jejími částmi, způsobenou vzájemnou nedostupností jednotlivých komunit. Jednotliví řečníci na celostátní úrovni se stala v uplynulých dvou stoletích utvářená a poměrně dost rozšířená melanéská „Pidgin-English“ (též nazývaná tok-pisin neboli ptačí řeč), jež představuje výrazně zjednodušenou a modifikovanou formu angličtiny.

Zajímavé jsou na ostrově také církve a jejich vztah k místním jazykům. Přestože tady existují některé dominantní církve (katolická, luteránská a evangelická), můžeme se zde setkat snad se všemi církvemi světa. Není vzácností, že ve vsi se 200–300 obyvateli působí i dvě či tři církve současně, každá v jiné části vesnice a s jinou částí populace. Summer Institute of Linguistics (SIL), křesťansky orientovaná mezinárodní organizace založená před více než 70 lety, se tu dlouhodobě snaží o překlad bible do různých místních jazyků, zároveň však provádí lingvistický a etnografický výzkum a napomáhá rozvoji gramotnosti na ostrově.

Lidé a půda

Téměř veškerá půda PNG patří do rodového — soukromého vlastnictví, jehož rozdělení a pravidla se formovala během

posledních 500 let; zahrnuje nejen obdělávanou půdu, ale také velkou část území nížinného a horského lesa i alpských luk. Právě vlastnictví půdy je zde základní podmínkou existence každé z rodin, neboť půda a les jsou pro většinu lidí jediným (jistým) zdrojem obživy a ostatních životních potřeb. Toto rodové či soukromé vlastnictví spolu s celkově špatnou dostupností mnoha lokalit se kladně odráží na stupni destrukce zdejších lesů a přírodních zdrojů, jež je zde výrazně nižší než v mnoha okolních státech (přestože populační růst a tlaky různých těžářských firem situaci v posledních letech zhoršují). Rozvíjejí se však různé aktivity a úsilí WWF (Světový fond na ochranu přírody) a dalších organizací zabývajících se ochranou přírody, praktickou výchovou a vzdělávacím místních komunit v udržitelném využívání přírodních zdrojů, zahrnujících nejen dřeviny, ale také populace mnoha živočichů (kasuár, stromoví klokani, kuskus a další), jež jsou důležitým zdrojem bílkovin. Převážně tradiční vlastnictví půdy předávané v ústním podání z generace na generaci a nezakotvené v pevném právním rádu působí ovšem problémy při odkupu půdy, což výrazně brzdí industrializaci země. To má opět pozitivní dopad na stav přírodního prostředí, nízký národní produkt však zneumožňuje zajištění základních sociálních služeb, jako je školství a zdravotní péče, o to se zde stále starají především církve a humanitární organizace.

Země má řadu důležitých surovin (např. zlato, měď, ropu, dřevo či ryby), jež jsou pod správou zahraničních firem a rozvoj zpracovatelského průmyslu (a tím i nabídka pracovních míst) je velice omezený. Vět-

Na přítomnost církvi v horských oblastech ostrova Papuy-Nové Guineje upozorní i jednoduchá stavba kostelíku. Domy se zde vyznačují lepším utěsněním stěn chránících před chladem. Jako střechní krytina se namísto palmového listí používají místní druhy trav, vlevo ♦ „Mumu“ patří mezi tradiční způsoby přípravy potravy, kdy se maso, taro a další zelenina zabalené do banánových listů uloží do jámy vysypané borky-mi kameny a převrství jejich další vrstvou. Teplu nabromaděné v kamenech se pomalu uvolňuje a jídlo je tak po několika hodinách měkké a připravené ke konzumaci (vesnice Niksek, Sepik), vpravo

*Nahoře: Jednou z nejvýznamnějších komerčních rostlin pěstovaných na malých rodinných plantážích je dnes vanilka (*Vanilla planifolia*). Tato liána se pěstuje ve stínu výsadeb podpůrných keřů. Absence přirozeného opylovače vyžaduje každodenní kontrolu rostlin a jejich umělé opylení. Vesnice Niksek, Sepik ♦ Plody karuky (*Pandanus* sp.) jsou oblíbenou pochoutkou a v některých oblastech důležitým doplňkem stravy v období nedostatku živočišných bílkovin. Někdy se s nimi můžeme setkat i na tržišti (Mount Hagen, Western Highlands), vlevo dole*

mumu — pokrmu připravovaného v jámě, do níž se naskládají horké kameny, banánové listy, suroviny (maso, banány, taro, karuka neboli pandán) a opět se přikryjí listím a uzavřou další hromádkou horkých kamenů (viz obr.).

Tradiční plodinou oblasti jsou také různé variety banánů na vaření (rod *Musa*, banánovníkovité — *Musaceae*) a také jamy (*Dioscorea alata*, *D. esculenta*) z čel. *Dioscoreaceae*. V bažinatých oblastech je důležitým a tradičním zdrojem škrobu ságonník (*Metroxylon sagu*), palma z čel. arekovitých (*Areceaceae*, viz Živa 2001, 2: 69–70). Z dřenev jejího kmene se pracným a zdoluhavým drcením a promýváním získává škrob, z něhož se připravují placky opékané na ohni, nejčastěji podávané s rybou. Místy se pěstují také suchomilné variety rýže, fazole a různé druhy tykví. Důležitou součástí stravy jsou různé druhy listové zeleniny. Mezi nejoblíbenější patří mladé výhonky liánovce (*Gnetum gnetum*), keře rostoucího a příležitostně přisazovaného v okolních lesích. Oblíbené jsou také listy některých druhů fíkovníků (především *Ficus damaropsis*) a mladé výhonky některých kapradin a pěstovaná cukrová třtina (*Saccharum officinarum*). Mladá kompaktní květenství dalšího divoce rostoucího druhu třtiny (*S. edule*), nazývané pit-pit, se konzumují jako zelenina vařená ve vodě nebo opékaná na ohni (podobně jako u nás kukuřice). Na místních zahradách najdeme různé druhy ovoce, mezi nimiž vedle banánů dominuje v Asii původní mango (*Mangifera indica*), ananas (*Ananas comosus*) nebo papája (*Carica papaya*) rozšířené misionáři z Jižní Ameriky.

*Nahoře: Taro — *Colocasia esculenta* (velké hlízy uprostřed obr.) — každodenní součást stravy obyvatel nížinných poloh Papuy–Nové Guineje. Jídelníček doplňují různé typy tykví, případně maniok — *Manihot esculenta* (na pravém okraji obr.). Vesnice Obu, Madang ♦ „Sing–Sing“ je tradiční slavnost pořádaná při významných událostech vesnice spojená s nápaditou výzdobou, bohatou hostinou, zpěvem a tanci. S dobou se často mění také důvody k pořádání slavnosti. Ve vesnici Obu (Madang) to bylo zpřístupnění místního vodopádu turistům, dole*

šina populace žije na venkově, jako součást subexistenční ekonomiky závislé na místních zdrojích, půdě a příležitostném obchodě. Život tu tak plyne mezi několika hlavními činnostmi, mezi nimiž převažují zemědělství, lov a rybolov, sběr a zpracování sezonních plodů, dřeva a dalších zdrojů z lesa. Jsou tu však rozdíly mezi populacemi na pobřeží a na malých ostrovech s nekvalitní vápenitou půdou, populacemi uzavřenými v plášti deštného lesa nebo vesnicemi v údolích hor obklopených horským mlžným lesem.

Lidé a jejich rostliny

Nejdůležitější škrobnatou plodinou „slash-and-burn“ (doslova posekej a spal) hospodářství v nížinných polohách PNG je taro — *Colocasia esculenta* (viz obr.). Zemědělství znamená cyklicky opakované vykácení lesa, po 2–3letém užívání pozemku jeho opuštění a postupná přeměna v sekundární les, někdy v budoucnu opět transformovaný v zahradu. Během roku mohou být 1–2 sklizně z hlíz vegetativně rozmnožených rostlin, jež se postupně konzumují vařené nebo pečené, ale také jako součást

Je tu však ještě jedna, možná nejdůležitější plodina nížin a především pobřeží — kokosová palma (*Cocos nucifera*, viz obr.). Kokosové ořechy dozrávají po celý rok. Mladé plody jsou důležitým a pohotovým zdrojem osvěžení a energie, zatímco kopa (sušená dužina — kokosová moučka) je důležitou součástí všech vařených jídel. Kopa se významně podílí i na mezinárodním obchodu PNG. Dalšími takovými plodinami jsou např. kakao (*Theobroma cacao*), palma olejná (*Elaeis guineensis*) a především vanilka (*Vanilla planifolia* z čel. vstavačovitých — *Orchidaceae*, viz obr.). Nejde však o velkoplošné plantáže, ale o domácí produkci jednotlivých rodin, která se přes překupníky dostává ze zapadlých vesnic až na mezinárodní trh.

Výroba základních potravin se drží na úrovni bezprostřední potřeby a spotřeby, zatímco správně zvolená a úspěšně pěstovaná komerční plodina může významně pozměnit ekonomické možnosti a sociální statut rodiny. Také řada stromů v lese poskytuje (většinou sezonně) množství plodů zpestřujících jídelníček nebo i výrazně doplňujících celkový příjem v době nedostatku jiné potravy. Jednou z takových rostlin je

Před sklizní oříšků arekové palmy (*Areca catechu*) je důležité správně otestovat jejich zralost (vesnice Ohu, Madang, vlevo) ♦ Domy v nížinných polobách se staví většinou nad úrovní terénu (vpravo nahoře). Obytná část domu je tak chráněna před vlhkostí, hmyzem a hady. Stín pod podlahou se často využívá k odpočinku během dne. Vesnice Niksek, Sepik ♦ Mezi nejdůležitější škrobnaté plodiny pěstované na Papuy-Nové Guineji především v horských oblastech patří batáty (*Ipomoea batatas*) vysazované do malých čtvercových políček navýšených nad úrovní okolního terénu. Po sklizni jsou omyté v místním potoku a ve speciální síťované tašce (zvané bilum), jež se nosí na zádech zavěšená přes hlavu za čelo, dopraveny domů a na trh. Vesnice Mis, Madang, vpravo dole

karuka neboli pandan (*Pandanus tectorius*), jehož olejnatá semena seskupená do velkých plodenství jsou v některých částech roku důležitou součástí jídelníčku (viz obr.).

Přestože batáty (*Ipomoea batatas*, viz obr.) pocházejí ze Střední Ameriky, jsou dnes nejdůležitější škrobnatou plodinou v horských oblastech. Pěstují se však i brambory a další plodiny jako mrkev, zelí, rajčata, paprika a cibule. Komerčně významnou plodinou těchto poloh je pak káva. Z ovoce se zde adaptovaly např. pomerančovníky, jabloně a ostružiny.

Zdroje bílkovin na PNG jsou značně omezené a maso bývá součástí potravy jen výjimečně. Velká část pochází z lovu — kasuár, turpanovití a jejich velká vejce, drobní ptáci, kuskus, ale také hadi, ještěrky a larvy některých druhů brouků. Ve vesnicích se dnes běžně setkáváme s drůbeží (slepice, kachny), ale nejdůležitějším chovným zvířetem je prase. Vlastnictví prasete však není jen příslib budoucích hodů, ale je to i důležitá forma majetku a příležitostného platidla. Zvláštní význam má při hledání manželky. Asi není překvapením, že postavení muže a ženy ve zdejší společnosti není příliš rovnocenné a v mnoha ohledech se liší od našich zvyklostí. Odchod mladé ženy od své rodiny se pocituje jako ztráta (především pracovní síly), a proto se za budoucí manželku na ostrově platí. Cena se (podle místa a sociálního statusu) pohybuje kolem 1 000 až 10 000 K (kina, místní měna, v překladu znamená mušle, 1 K je přibližně 8 Kč)

a několik prasat k tomu. To je samozřejmě velká suma peněz, proto se na ženu pro jednoho člena rodiny zpravidla skládá široké příbuzenstvo.

Svatba, zabíjačka či jiné svátky jsou příležitostí k velké oslavě — sing-singu. Tento zřejmě nejvíce fascinující projev kulturní identity a unikátnosti každé vesnice se odráží v bohaté výzdobě mužů i žen, v hudebních projevech a tancích. Ke zkrášlení lze využít listy a květy rostlin, pruhy kůry zdobené ornamenty, různé barevné hlíny nebo červené barvivo bixi (rostlina *Bixa orellana*), přivezené misionáři z Jižní Ameriky. Důležitou součástí ozdob jsou kůže kuskusů, kly prasat, mušle a především nádherné perli rajek (dnes nezdívka nahrazované perím drůbežím) a kasuárů. Zdobení však není vázáno výhradně na velké svátky, ale mnohde je součástí každodenního života. Ponejvíce muži soutěží v nápaditosti ornamentů na tváři a použitých rostlin, peří a jiných materiálů na hlavě. Mimo drobná tetování obličejů, která představují spíše identifikační znaménka než ozdobu, se ženy v běžném životě nezdobí a často mají vlasy ostříhané nakrátko.

Svátky bývají příležitostí k dalšímu využití některých místních rostlin. Malé ovocné banány (nazývané java banana) se zkvašují na banánové pivo. Mnohem silnější je nápoj zvaný kava připravovaný z kořene pepřovníku *Piper methysticum* (pepřovníkovité — *Piperaceae*). Obsahuje řadu alkaloidů vyvolávajících euforii a při nadměrné konzumaci halucinace až letargii.

Ke každodennímu životu však patří jiné alkaloidy. V celé oblasti tropické Asie existuje další užitková rostlina, která dodává nejen jiskření v očích, ale také charakteristické rudé zbarvení rtů — betel neboli buai. Jde o semena malé arekové palmy (*Areca catechu*, viz obr.), jež se zde pěstuje a konzumuje spolu s daka — kouskem květenství pepřovníku *Piper betle*, namočeného do prášku jemně drceného vápence kambang. Kambang napomáhá uvolňování alkaloidů, jež se přes bohatě prokrvenou sliznici ústní dutiny dostávají do mozku a vyvolávají povznesenou náladu konzumenta. Zároveň zbarvuje sliny a obsah ústní dutiny do ruda. Arekové oříšky tu užívá každý, kdo je schopen je rozlousknout — muži, ženy a třeba i šestileté děti.

Nápadné zářivé zuby mají jen lidé integrovaní do církevních komunit, neboť v nich se užívání alkoholu a také betelu zakazuje.

Velice rozšířené je v PNG také kouření tabáku. Pro mnoho lidí jsou cigarety příliš drahé, ale běžně se tu prodává tabák v podobě fermentovaných tabákových listů sbíraných z rostlin *Nicotiana tabacum* (samozřejmě původem jihoamerických) pěstovaných na zdejších zahradách. Cigarety si zdejší lidé ubalí z novinového papíru a při jeho nedostatku využívají i listy některých stromů, např. různých druhů rodu *Macarranga* (pryscovité — *Euphorbiaceae*).

Příroda však poskytuje svým obyvatelům více než jen potravu a je až ohromující, jak dobře někteří vesničané znají své prostředí, rostliny a živočichy, jejich chování, nároky a případný užitek, který z nich mohou mít. Samozřejmě mají pro mnoho rostlin a živočichů svá vlastní pojmenování a logické hierarchické uspořádání, často ne nepodobné vědeckým taxonomickým kategoriím. Mnoho rostlin se považuje a užívá jako léčiva, i když moderní poznatky často ukazují, že nemohou mít účinky, ve které se věří. Příkladem může být požívání latexu některých zástupců čel. pryscovitých ve víře, že vyvolané zvracení pomůže člověku přežít hadí uštknutí.

Ještě donedávna také veškerý stavební materiál pocházel z lesa — dřevu, bambusu, liány a palmové (nebo pandanové) listy, případně tráva. To stačilo a mnohde stále stačí ke stavbě domu — základní konstrukce, stěn i střechy. S mačetou a občas i pomocí sekery je tu skupina mužů za jeden až dva měsíce schopna porazit potřebné stromy, připravit a dopravit dřevo a postavit dům.

Dřevo je obecně důležitou surovinou a PNG stále více přitahuje těžářské firmy z Japonska, Malajsie a dalších států, jež se snaží získat a využít zdejší lesy. V některých oblastech už došlo k holosečím. Na druhou stranu jsou zde organizace, které se formou vzdělávání snaží vysvětlovat místním obyvatelům, k čemu může dojít, předají-li lesy do správy těchto společností. Snaží se také najít efektivní a udržitelné využívání místních zdrojů. V současnosti jedním z nejnadanějších projektů je sběr divokých (a snaha o kultivaci) žádaných vonných pryskyřic (gaharu) produkovaných zástupci rodů *Aquilaria* a *Gyrinops* (vrabcnicovitě — *Thymelaeaceae*). Jde o vzácně se vyskytující stromy, z nichž jen některé jsou vhodné k těžbě. Nalezení, výběr a zpracování takového stromu může přinést rodinám, které na svém pozemku takový strom našly, významný ekonomický profit.

Když už hovoříme o možnosti získání peněz, nesmíme zapomenout na zlato. V některých oblastech místní lidé odcházejí z vesnice výše do hor, kde se v říčních sedimentech nalézají relativně velké množství zlata, takové, aby 1-2týdenní práce pokryly 1-2měsíční (všeobecně velmi nízkou) potřebu peněz rodiny.

Na předchozích stránkách jsem se pokusil načrtnout některé momenty života obyčejných lidí PNG a jejich vztah k prostředí a vegetaci. Zdaleka jsem nevyčerpal všechny aspekty a pestrost jejich života. Snažil jsem se především shrnout své osobní zážitky a zkušenosti z cesty za Květy „země lidodědů“, vyprávění dnes definitivně končí. Několik videosekvencí dokumentujících život lidí na Papuy-Nové Guineji je opět možné shlédnout na www.195.113.57.24/stancik/png.html.